

jolınan shańǵıtıp qayttım. Aqırında emlewxańada on kún jatıp, otız márte ukol aldım hám zorga kele boldı [4:41].

Bul jerde qaharman óziniń denesine qanatlanbay, jáne basqa awırıwǵa shatılǵanlıǵı ashınarlı jaǵday. Al, basqalardıń gápine isene beriw, ne aytса sonı islep kóriw óziniń oysızlıǵınan derek beredi. Endi, em islegen adamnıń kózine hesh nársе kórinbeydi. Hámme nársе islep kóredi. Isengish boladı. Waqıya qaharmanı da mine, usınday “em” islegenlerden. Ózine basqa awırıwdı payda qılǵan bolıwına qaramastan, bir minut ta semizlikten qutılwdıń jolların izlewden ózin toqtatpadı. Ne dep oylaysız, waqıya qaharmanı semizliginen qutıla alar ma eken? Buni gúrriniń aqırında yaǵnıy waqıyanıń sheshiminde kóremiz. Aradan 1 ay ótkennen keyin moynına dúkannıń zatı túsip, otırıp kelgen bir adam payda bolıp, azıw - bul nan jewden ańsat, dedi. Onıń emi tómendegishe edi:

- Kúnde azanda, qoydıń judırıqtay shıyqı quyrıq mayın tańlayǵa taslap jibereseń. Sonnan keyin onı senin tábiyatın almay, awqat jew qábiyletin tómendeydi hám soń qálegenishe azasań!... [4:42].

Bunnan keyin qaharmanımız buni da islep kórmekshi boladı, biraq:

Jaqınnan beri usı dostımnıń aytqan emin, azanǵı rejimime kirgizdim. Biraq shıyqı quyrıq maydı birden qalay jutarsań. Sonıń ushın da jańa jolın taptım. Ádep onı uqshatıp pisirip alıp, soń shórekke qosıp asap júrippeń... [4:42].

Bunnan kórinip turǵanıday waqıya qaharmanın yumorlıq obraz sıpatında alıp qarawǵa boladı. Sebebi, onıń

qorazdıń izinen quwıwı, qoydıń quyrıq mayın shıyqıley jep bolmaslıǵın bile tura onıń másláhátine ámel etip atırǵanday sezıp maydı quwırıp jewi kúlkili ekenligi belgili. Shıǵarma waqıyaları birinshi betten yaǵnıy qaharmanın ózi tárepinen bayanlap berilgen. Bul arqalı jazıwshı jámiyettegi insanlardıń óziniń kórinisine narazı bolǵan ayırım insanlarǵa úndew bergendey seziledi. Sebebi, bul jaǵdaylar kúndelikli turmısımızda da ushırasadı. Bir em tabaman dep basqa kesel arttırıp almaw kerek ekenligin uqtıradı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, S.Jumaǵulov qaraqalpaq ádebiyatında ózine tán ádebiy jolına iye jazıwshılardan biri bolıp, shıǵarmaları ideyalıq jaqtan, mazmunnıń tereńligi menen óz qunın joytpaytuǵın máńgi dóretpeler bolıp qalıwı sózsiz. Kórkem shıǵarma oqıwshı qálbine kórkem obrazlar arqalı jol alatuǵınlıǵı belgili. Sonlıqtan obrazlar jasalma emes, al haqıyqıy, ómirsheń insaniylyq tábiyatın sheber ashıp berilgen bolıwı talap etiledi. Jazıwshı kórkem obraz dóretdiwe onıń tiykarın turmıstan aladı, turmıs hádiyseleri tiykarında dóregen ideyaların kórkem qıyalı arqalı qayta islep, adamlar dúnyasınıń kórkem sáwlesin payda etedi. Jazıwshı qaharman xarakterin jasawda tipik sharayatları, detallardı, waqıyalardı da durıs tańlap sheber bayanlap bere alǵan. Ásirese, qaharman psixologiyasını ashıp beriwdegi izlenisleri, poetikalıq ózgesheliklerge qaray umtılısları S.Jumaǵulovtıń dóretdiwshiliginde anıq kózge taslanadı. Jazıwshı kórkem detallar, peyzajlıq súwretlewler, qıymıl-qózǵalısnı súwretlew, ótkenlerdi eleslewi arqalı qaharman psixologiyasını ashıp beriwde sheber paydalanadı.

Ádebiyatlar

1. Бекбергенова З. Каракалпак романларында көркем сөз поэтикасы. – Нөкис: «Илим», 2016.
2. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебиеттаныў. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
3. Жумағұлов С. Мениң хаялым жазыўшы. // «Арал» журналы редакциясы, – Нөкис: 1992.
4. Жумағұлов С. Сырым да усы шыным да... – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
5. Sharofiddinov O. Haqıyqatqa sadaqat. // Ádebiy-sınıqlıq maqalalar. – Tashkent: 1989.

REZYUME. Biz bu maqolamizda S.Jumagulovning proza janridagi asarlarida yumoristik obrazlarning birinchi shaxsda yoritilish masalasiga alohida to'xtalib o'tmoqchimiz. Bunda asosan qahramonning monolog va dialoglari juda ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi yumoristik obraz yaratishda o'zgacha usuldan foydalangan holda qahramon obrazini yaratishda avtorning birinchi shaxsdan foydalanish usulini qo'llanganining guvohi bo'ldik. Biz bul maqolamizda bu masalaga alohida to'xtalib o'tdik va yozuvchining obraz yaratish mahorati haqida so'z yuritdik.

РЕЗЮМЕ. В данной статье мы хотели бы остановиться на проблеме изображения юмористических образов от первого лица в прозаических произведениях С.Джумагулова. Большое значение при этом имеют монологи и диалоги главного героя. Мы стали свидетелями того, как автор использует повествование от первого лица при создании образа героя, используя уникальный метод создания юмористического образа. В этой статье мы специально затронули этот вопрос и поговорили об умении писателя создавать образы.

SUMMARY. In this article, we would like to focus on the first-person narrative of humorous characters in S. Jumagulov's prose works. In this regard, the protagonist's monologues and dialogues are of great importance. We witnessed the author's use of the first-person narrative in creating the image of the hero, using a unique method to create a humorous image. In this article, we specifically addressed this issue and talked about the writer's ability to create images.

QARAQALPAQ XALIQ DÁSTANLARÍNDÁ TÚS MOTIVINIŇ IZERTLENIW TARIYXÍ

A.K.Kulimbetova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: qaraqalpaq xalq dostonlari, tush motivi, mifopoetika, arxetip, ramz, kosmogoniya, qiyosiy-tipologik yondashuv, milliy o'ziga xoslik, folklorshunoslik.

Ключевые слова: каракалпакские эпосы, мотив сна, мифопоэтика, архетип, символ, космогония, сравнительно-типологический подход, национальная самобытность, фольклористика.

Key words: karakalpak folk epics, dream motif, mythopoetics, archetype, symbol, cosmogony, comparative-typological approach, national identity, folklore studies.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq dástanları ásirler dawamında xalıqtıń tariyxıy yadı, mádeniy miyrası hám kórkemlik oy-pikiriniń joqarı úlgisi sıpatında qalıplesip kelgen bolıp, olardıń mazmunlıq qatlamları hár qıylı dáwirlerdiń jámiyetlik, siyasiy hám mádeniy processlerin ózinde jámleydi. Bul dástanlarda ushırasatuǵın motivler ishinde tús motivi ayrıqsha ilimiy itibarǵa ılayıq. Tús – áyyemgi türkii

xalıqlarda tek ǵana insannıń jeke ishki keshirmeleri menen baylanıslı hádiyse emes, bálkim ilahiy ilham, boljaw hám táǵdır belgisi sıpatında qabıl etilgen. Sonlıqtan, qaraqalpaq epikalıq dástúrlerinde ol kóbinese qaharmanın keleshekтеgi erjúrekligin anıqlawshı, onıń tańlangan adam ekenligin kórsetiwshı, geyde bolsa pútkil syujetnıń baslanıw noqatı bolıp xızmet etedi.

Folklorist Q.Maqsetovtın atap ótkenindey, tús motivi qaraqalpaq dástanlarında eki tiykarǵı wazıypanı atqaradı: birinshiden, ol qaharmannıń keleshegi haqqındaǵı iláhiy belgi yamasa boljaw wazıypasın atqaradı; ekinshiden, ol waqıyalardıń rawajlanıwına psixologiyalıq tayarlıq kirgizip, tıńlawshını keleshekтегі dramatikalıq waqıyalarǵa tayarlaydı [5]. Bunday funkcionallıq jantasıw, S.Neklyudov atap ótkenindey, túrkiy eposlardıń ulıwma tipologiyasında da áhmiyetli orın tutadı [8].

Qaraqalpaq dástanlarında tús motiviniń ornı tek syujetti bezew menen ǵana sheklenip qalmaq, al xalıqtıń dúnyaǵa kózqarası, áyyemgi mifologiyalıq qatlamları hám diniy túsinipler menen de tıǵız baylanıslı. V.Jirmunskiy bunday motivlerdi "arxetiplik kod" sıpatında talqılap, olar arqalı millettiń tariyxıy pikirlew formaların úyreniw múmkinligin atap ótedi [2]. Usı kózqarastan, tús motiviniń izertleniw tariyxı tek ǵana tekstologiyalıq másele emes, al keńirek antropologiyalıq hám mádeniy izertlew tarawına da kiredi.

Sonday-aq, bul motivtiń ózgerip barıwı tariyxıy dáwirler menen tıǵız baylanıslı. XIX ásirdeń aqırı hám XX ásirdeń basında ol tolıq hám erkin atap ótilgen bolsa, sovet dáwirinde ideologiyalıq sebeplerge bola diniy hám mifologiyalıq konnotaciýalar qısqartılǵan. Ǵárezsizlikten keyin bolsa, ilimiy izleniwlerde tús motivi aldınǵı halında tiklenip, keńirek mifopoetikalıq hám narratologiyalıq talqılawǵa tartıla basladı.

Sonlıqtan, bul izertlew qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń izleniw tariyxın basqıshpa-basqısh úyreniw, onıń túrli dáwirlerdegi talqılawı hám funkciýaların anıqlaw, jáne ulıwma túrkiy epikalıq dástúr menen salıstırmalı tallawın ámelge asırıwdı maqset etedi.

Metodologiya hám ádebiyatlar analizi. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń izleniw tariyxın tereń úyreniw ushın izertlew barısında bir neshe óz ara baylanıslı ilimiy jantasıwlar qollanıldı. Metodologiya tańlanǵanda, bar ilimiy derekler, folklor tanıwdaǵı házirgi zaman tallaw usılları hám ulıwma túrkiy epikalıq dástúrlerdı úyreniw tájiriýbesi tiykar sıpatında alındı.

Birinshi gezekte, derek jıynaw hám saylap alıw jumisları ámelge asırıldı. Bul basqıshqa qaraqalpaq xalıq dástanlarınń jazba basılımları, arxiv fondlarındaǵı qoljazba nusqaları, sonday-aq, awızeki ráwiyatlar material sıpatında tańlap alındı. Hár bir derek mazmunlıq hám til jaqtan tekserilip shıǵıldı, sebebi bir dástannıń hár túrli nusqalarında tús motivi detalları hám olardıń semantikalıq júklemesi ádewir parıqlanıwı múmkin.

Ekinshi basqıshqa, tekstologiyalıq tallaw ámelge asırıldı. Bul processte teksttiń tariyxıy qatlamları, qaysı dáwirde dizimge alınǵanı, kim tárepinen jazıp alınǵanı hám variantlar arasındaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlawǵa itibar qaratıldı. G.Mirzaev hám B.Sarimsoqovtıń atap ótkenindey, folklorlıq tekstlerdegi bunday ayırmashılıqlar kóbinese sol dáwirdeń jámiyetlik-siyasiy sharayatlardı menen baylanıslı boladı, sonlıqtan tús motiviniń mazmunındaǵı ózgerislerdi de tariyxıy kontekstte túsindiriw zárúr [6:9-61].

Úshinshi basqısh – salıstırmalı-tipologiyalıq tallaw. Bul qatnas arqalı qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivi basqa túrkiy xalıqlardıń epikalıq dástúrlindegi tap usınday motivler menen salıstırıldı. S.Neklyudov tárepinen islep shıǵılǵan strukturalıq-semantikalıq metod tiykarında motivtiń funkcionallıq ornı, arxetiplik mánisi hám syujet ishindegi háreketlendiriwshi roli anıqlanıwı, ulıwma túrkiy hám lokal ózgeshelikleri ajratıp kórsetildi [8]. Bul basqıshqa qırǵız "Manas" eposı, qazaq "Qoblandı batır" dástanı hám qaraqalpaq "Alpamıs" dástanındaǵı tús motivleri menen uqsaslıq hám ayırmashılıqlar da tallandı.

Tórtinshi basqısh – semantikalıq hám mifopoetikalıq tallaw. Bul usıl járdeminde tús motiviniń mazmunı xalıq mifologiyası, diniy túsinipler hám áyyemgi úrp-ádetler menen baylanıslı halda úyrenildi. V.Jirmunskiydiń pikirinshe, epikalıq shıǵarmalardaǵı bunday motivler xalıqtıń arxaikalıq oylaw formaların saqlap qaladı, sonlıqtan olardı mifopoetikalıq qatlamda talqılaw arqalı milliy sananıń áyyemgi kodların ashıw múmkin [2]. Sol sebepli, tús motiviniń nishanlı obrazları mısalı, aq at, jarqın nur, úlken terek yamasa suw deregi sıyaqlı belgiler – xalıqtıń kosmogoniyalıq kózqarasları menen baylanıstırıp tallaw jasaldı.

Aqırǵı basqısh sıpatında, ilimiy jantasıwlardıń integraciýası qollanıldı. Yaǵnıy, tekstologiya, tipologiya, semantika hám mifopoetika usılları birgelikte paydalanıldı, nátiyjede tús motiviniń tariyxıy ózgeriw dinamikası, mádeniy tamirları hám kórkem funkciýası tolıq kórsetildi.

Nátiýyeler. Izertlew nátiýyelerine kóre qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń qalıplesiwı, rawajlanıwı hám tariyxıy ózgerislerin sistemalı túrde anıqlaw múmkinshiligi payda boldı. Tallaw tiykarında tómendegi tiykarǵı ilimiy juwmaqlar shıǵarıldı.

Birinshiden, tús motivi qaraqalpaq eposında áyyemgi túrkiy mifologiyalıq qatlamlarǵa barıp taqaladı. Arxiv materialları hám awızeki jazıwları kórsetkenindey, eń áyyemgi variantlarda tús kóbinese boljaw yamasa ilahiy nishana sıpatında kórinedi. Mısalı, "Qırıq qız" dástanınıń eski jazba variantında bas qaharmannıń keleshekтегі erjúrekligi anasınıń túsinde aldın ala kórsetiledi, bul bolsa mifologiyalıq qaharmannıń "tańlanǵan adam" sıpatında belgileniw arxetipine sáykes keledi.

Ekinshiden, XIX ásir aqırı XX ásir basında dizimge alınǵan variantlarda tús motivi mazmun jaǵınan keńirek bolıp, onda simvolıq belgiler kóp ushırasadı. Bunda aq at, jarqın nur, teńiz yaki taw kórinisleri kóp qollanıladı. Semantikalıq tallaw sonı kórsetti, bul belgiler xalıqtıń kosmogoniyalıq hám diniy túsinipler menen tıǵız baylanıslı bolıp, olar ómir-ólim, jaqsılıq-jawızlıq, jol tańlaw sıyaqlı temalardı kórkemlik penen sáwlelendiredi.

Úshinshiden, sovet dáwiri folklor basılımlarında tús motiviniń diniy-mifologiyalıq qatlamları sezilerli dárejede qısqartılǵan. Karl Rayxldıń ilimiy baqlawları bunı tastıyıqlaydı: tús epizodları tek waqıyanı baslawshı elementler sıpatında qaldırılǵan, biraq ondaǵı boljawshı belgiler, diniy simvollar hám ilahiy derekke silteuler shıǵarıp taslanǵan [7]. Bul jaǵday, tiykarınan, sol dáwirdeń ateistlik ideologiyası menen túsindiriledi.

Tórtinshiden, ǵárezsizlikten keyingi izertlewlerde tús motivi aldınǵı halatında tiklene basladı. Awızeki izertlewler dawamında jazıp alınǵan jańa variantlarda aldın cenzura sebepli joǵalıp ketken diniy hám mifopoetikalıq elementler qayta dizimge alındı. Sonıń ishinde, A.Tilegenovtıń atap ótkenindey, zamanagóy atqarıwshılar tús epizodtı kóbirek dramalı tonlıqta, simvolik qatlamların keńirek ashıp beriwge háreket etedi [9:265-266].

Besinshiden, salıstırmalı-tipologiyalıq tallaw nátiýjesinde qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivi basqa túrkiy xalıqlardıń eposlarındaǵı uqsas motivler menen ulıwma arxetiplik ózgesheliklerge iye ekeni anıqlandı. Máselen, qırǵız "Manas" eposında qaharmannıń anası kórgen tús syujettiń tiykarǵı burılıs noqatın belgileydi, al qazaq "Qoblandı batır"da ákeniń tús kóriwi waqıyanı baslawshı qural bolıp xızmet etedi [3]. Usınıń menen birge qaraqalpaq variantlarında tús súwreti ádetте tábiyat kórinisleri hám suw obrazları menen bayıtılǵan bolıp, bul

oni basqa epikalıq dástúrlerden pariқ qılatuđın milliy ózgeshelik sıpatında atap ótildi.

Altınshidan, semantikalıq hám mifopoetikalıq tallaw arqalı anıqlanıwınsha, tús motivindegi tiykarǵı simvollar - aq at (qorǵaw hám jolbasshılıq), jarqın nur (ilahiý ilham), teńiz yamasa dárya (ómir jolı hám sinaqlar), taw (ósiw hám sinaq) - xalıqtıń áyyemgi dúnyaǵa kózqaras sistemasında oraylıq orın iyelegen. Bul simvollarđın óz ara úylesimliliǵı syujettiń dramalıq kúshin arttırǵan hám tınlawshıda kúshli emocionallıq tásir oyatqan.

Ulıwma alǵanda, alınǵan nátiyjeler tús motivi qaraqalpaq xalıq dástanlarında tek syujettiń kórkem bezewi emes, al xalıqtıń tariyxıy yadı, diniy-mifologiyalıq kózqarası hám epikalıq oy-pikiriniń áhmiyetli kodlarınan biri ekenligin kórsetti. Onıń izleniw tariyxı bolsa hár qıylı dáwirlerdegi siyasiy, sociallıq hám mádeniy faktorlar tásirinde qalıplesip, házirgi kúnde tolıq tikleniw procesin basınan ótkermekte.

Talqılaw. Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń quramalı hám kóp qatlamlı xarakterge iye ekenligin kórsetti. Bul motivti úyreniw tek ǵana folklortanıw sheńberinde emes, al etnografiya, mifologiya hám mádeniyattanıw kózqarasınan da áhmiyetli. Sebebi tús epizodları xalıq sanasındaǵı áyyemgi dúnyaqaras, diniy túsiniqler hám arxetiplik tımsallardı ózinde ǵámleydi.

Tús motiviniń áyyemgi tamirlari máselesi. V.M.Jirmunskiy hám S.Yu.Neklyudovtıń miynetlerinde atap ótilgenindey, túrkiy xalıqlar eposında tús epizodları kóbinese "qaharmannıń kelip shıǵıwı" yamasa "tańlanıw" procesiniń baslanǵısh noqatın belgileydi [2, 8]. Qaraqalpaq dástanları da bul jaqtan ayırıqsha emes - bunda tús ilahiý belgi yamasa bolajaq haqqında xabar sıpatında kórinip, qaharmannıń keleshektegi is-háreketlerin hám táǵdirin aldın ala belgilep beredi.

Tús motiviniń tariyxıy transformaciya máselesi. Sovet dáwirinde diniy hám mifopoetikalıq qatlamlardıń qısqaqtılıwı G.Mirzaev hám B.Sarımsoqov tárepinen atap ótilgenindey, ideologiyalıq talaplar menen túsindiriledi [6:9-61]. Nátiyjede, tús epizodları syujetti rawajlandırıwshı neytral qural sıpatında saqlanıp qalǵan bolsa da, onıń semantikalıq baylıǵı hám simvolikalıq kúshi sezilerli dárejede azayǵan. Bul jaǵday basqa túrkiy eposlarda da baqlanadı, biraq qaraqalpaq variantlarında ol jáne de keskinirek kórinedi.

Ǵárezsizlik dáwirindegi tikleniw procesi. Tilegenovtıń atap ótkenindey, zamanagóy atqarıwshılar hám folklortanıwshılar tús motiviniń tiykarǵı formasın qayta tiklewge umılmaqta [9:265-266]. Bul processte awızeki izertlewler arqalı jazıp alınǵan awızeki variantlar úlken áhmiyetke iye, sebebi olar cenzura tásirinen jıraқ bolıp, xalıq yadındaǵı tolıq rámziy qatlamdı saqlap qalǵan.

Salıstırmalı-tipologiyalıq jantasıw nátiyjeleri sonı kórsetedi, tús motivi ulıwma túrkiy arxetiplik modelge iye bolsa da, qaraqalpaq eposında ol milliy ózgeshelik penen bayıtılǵan. Máselen, qırǵız "Manas" yamasa qazaq "Qoblandı batır" dástanlarında tús kóbinese qaharmannıń tuwılıwı yamasa jolǵa shıǵıwınan aldınǵı epizod sıpatında xızmet etedi. Qaraqalpaq variantlarında bolsa tús kóbinese tábiyat kórinisleri, suw obrazları hám kosmogoniyalıq belgiler menen keńnen súwretlenedi, bul bolsa olardıń poetikasında lirizm hám dramalıq kúshitiń úylesimliliǵın payda etedi.

Tımsallardıń mifopoetikalıq talqılawı. Izertlew procesinde aq at, jarqın nur, taw hám suw obrazları xalıqtıń kosmogoniya hám diniy túsiniqlerinde oraylıq orın tutqanı anıqlandı. Bul belgiler tek estetikalıq qural emes, al mádeniy esteliktıń kodları sıpatında xızmet etedi. S.Neklyudovtıń arxetipler haqqındaǵı pikirleri bul processte metodologiyalıq tiykar boldı [8].

Solay etip, tús motivi qaraqalpaq xalıq dástanlarında – milliy epostıń tek kórkemlik emes, al mádeniy-filosofiyalıq mazmunın da bayıtatuđın oraylıq element bolıp tabıladı. Onıń izleniw tariyxı hár qıylı dáwirlerdegi siyasiy hám sociallıq kontekstler menen tıǵız baylanıslı bolıp, búgingi kúnde folklortanıw ushın jańa izleniw jolların ashpaqta.

Juwmaq. Ótkerilgen izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń izleniw tariyxı hám kórkem funkciyaların bir pútın sistema sıpatında sáwlelendirip berdi. Áyyemgi qatlamlarda bul motiv ilahiý belgi, boljaw yaqi tańlaw tımsalı sıpatında payda bolıp, ulıwma túrkiy epos dástúrindegi arxetiplik model menen tıǵız baylanısqan. Sovet dáwirinde bolsa ideologiyalıq talaplar nátiyjesinde onıń diniy hám mifopoetikalıq elementleri qısqaqtılǵan, nátiyjede simvolikalıq kúshi sezilerli dárejede azayǵan. Ǵárezsizlik dáwirinde qayta tikleniw procesi baslandı hám awızeki izetlewler hám zamanagóy atqarıwshılar dóretilwshiliginde aldın joǵalıp ketken belgiler jáne janlandırıldı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq variantlarında tús motivi tábiyat kórinisleri, suw hám taw obrazları menen bayıp, lirizm hám dramatizmniń únlesliginde óziniń milliy ózgesheligin saqlap qalǵan. Bul processte aq at, jarqın nur, taw hám suw sıyaqlı tımsallar xalıqtıń kosmogoniyalıq kózqarasları hám tariyxıy-mádeniy yadınıń mádeniy kodları sıpatında ayırıqsha áhmiyetke iye. Demek, tús motivi qaraqalpaq eposında tek syujetti rawajlandırıwshı qural ǵana emes, al milliy epikalıq oy-pikirdiń oraylıq elementi bolıp, xalıqtıń dúnyaqarasın, tariyxıy tájiriýbesin hám mádeniy ózligin ǵámleydi. Sonlıqtan, keleshekte onı basqa túrkiy xalıqlar eposları menen salıstırmalı úyreniw, sonday-aq, zamanagóy folklór ámeliyatındaǵı ózgerislerdi tallaw áhmiyetli ilimiy baǵdar bolıp qaladı.

Ádebiyatlar

1. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Москва: «Восточная литература», 1960.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Москва: Книга по Требованию, 2013.
3. Кидайш-Покровская, Нурмагамбетова – Кобланды-батыр. Казахский героический эпос. /Изд. подгот. и пер. Н.В.Кидайш-Покровская, О.А.Нурмагамбетова. – Москва: 1975 (Эпос народов СССР).
4. Кыдырбаева Р.З. Связь древних пластов киргизского и якутского эпосов. Эпос «Манас»: Генезис. Поэтика. Сказительство. – Бишкек: «Шам», 1996.
5. Максегов К.М. Очерки по истории каракалпакского фольклора. – Ташкент: «Фан» Узбекской ССР., 1977.
6. Мирзаев Г., Саримсоков Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиеџи. / Узбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: 1981.
7. Райхл Карл. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. Карл Райхл; пер. с англ. В.Трейстер под ред. Д.А.Функа. – Москва: «Восточная литература», 2008.
8. Неклюдов С.Ю. Героический эпос монгольских народов. – Москва: «Наука», 1984.
9. Тилегенов А.Т. Формирование духовно-нравственных ценностей средствами каракалпакских народных дастанов. // Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития, 12(2), 2014. – С. 265-266.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq xalq dostonlarida uchraydigan tush motivining tadqiqot tarixi, semantik qatlamlari va ramziy mazmuni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tush motivining qadimgi davrdagi shakllari, sovet davrida yuz bergan o'zgarish jarayonlari va mustaqillik davrida qayta tiklanish holatlari o'rganildi. Qiyosiy-tipologik yondashuv asosida qoraqalpoq eposidagi tush motivi boshqa turkiy xalqlar eposlari bilan taqqoslandi, uning milliy o'ziga xosliklari va poetik xususiyatlari aniqlandi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, tush motivi qoraqalpoq xalq dostonlarida nafaqat syujetni rivojlantiruvchi badiiy vosita, balki xalqning kosmogoniya qarashlari, diniy e'tiqodlari va tarixiy-madaniy merosining muhim madaniy kodi hisoblanadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается история изучения мотива сна в каракалпакских народных эпосах, его семантические слои и символическое значение. В процессе исследования были проанализированы древние корни мотива сна, его трансформация в советский период, а также процессы восстановления в годы независимости. На основе сравнительно-типологического подхода мотив сна в каракалпакском эпосе сопоставлен с аналогичными мотивами в эпосах других тюркских народов, выявлены его национальные особенности и поэтические характеристики. Результаты показывают, что мотив сна в каракалпакских эпосах является не только художественным средством развития сюжета, но и важным культурным кодом, отражающим космогонические представления, религиозные верования и историко-культурную память народа.

SUMMARY. The article examines the history of studying the dream motif in Karakalpak folk epics, its semantic layers, and symbolic meanings. The research analyzes the ancient origins of the dream motif, its transformation during the Soviet era, and the processes of revival in the independence period. Using a comparative-typological approach, the dream motif in the Karakalpak epic tradition is compared with similar motifs in the epics of other Turkic peoples, identifying its national features and poetic characteristics. The findings reveal that the dream motif in Karakalpak epics serves not only as a literary device for plot development but also as a significant cultural code that reflects the people's cosmogonic worldview, religious beliefs, and historical-cultural memory.

ORTA ÁSIRLER TÜRKIY ÁDEBIYATÍNDÁ SHESHENLIK DÁSTÚRLER

Á.O.Orazov – óz betinshe izleniwshi

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Tayanch so'zlar: turkiy adabiyot, notiqlik san'ati, ritorika, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, o'rta asrlar, aforizm, savol-javob.

Ключевые слова: тюркская литература, ораторское искусство, риторика, Юсуф Хас Хаджиб, Махмуд Кашгари, средние века, афоризм, вопросно-ответная форма.

Key words: Turkic literature, oratory, rhetoric, Yusuf Khas Hajib, Mahmud Kashgari, Middle Ages, aphorism, question and answer.

Kirisiw. Túrkiy xalıqlardıń ruwxıy miyrasında sheshenlik óneri ayrıqsha orınǵa iye. XI-XIV ásirler aralıǵında jasaǵan Yusuf Xas Hajib, Maxmud Qashqariy, Axmed Yugnakiy, Xorezmiy, Sayfi Sarayı, Qutb sıyaqlı ullı shayırlar hám oyshıllar óz shıǵarmalarında xalıqtıń danalıǵın, ádep-ıkramlılıǵın, ómir tájiriyesin sheshen sóz arqalı sáwlelendirdi. «Qutadǵu bilig», «Diywanı luǵat at-türk», «Muxabbat-nama», «Gúlistan bit-türki» sıyaqlı miyraslar tek ǵana ádebiy klassika emes, sonıń menen birge sóylew mádeniyatınıń, ritorikalıq sheberliktiń qalıpleswinde úlken rol oynadı. Bul miyraslar xalıqtıń etikalıq principlerin hám dúnyaǵa kózqarasın kórkem tilde áwladtan-áwladqa jetkergen.

Ádebiyatlar sholıwı. Maqalada sheshenlik óneriniń tariyxıy tiykarların hám kórkemlik qásiyetlerin anıqlawda bir neshe dereklerge súyenildi. Amin al-Xoliydiń XIII-XIV ásirlerdiń mádeniy baylanısları haqqındaǵı miyneti [1], «Ertedegi ádebiyat nusqaları» jıynaǵı [2] hám K.Kelimbetovtıń eposlıq shıǵarmalarǵa baylanıslı izertlewleri [3] tariyxıy tiykar bolıp xızmet etti. G.Qosımova sheshenlikniń tillik hám filosofıyalıq táreplerin aydınlastırdı [4]. Q.Mambetovtıń erte qaraqalpaq ádebiyatı haqqındaǵı pikirleri [5] hám E.Fazilovtıń shıǵıs filologlarına baylanıslı derekleri [6] izertlewge tiykar boldı.

Izertlew metodologiyası. Izertlew barısında tariyxıy-salıstırmalı, tekstlik-tallaw hám mádeniy-tariyxıy usıllar qollanıldı. Orta ásir túrkiy shıǵarmalarınan tekstlerinen sheshenlik elementleri sistemalı túrde iriklenip, ritorikalıq dúzilisine tallaw jasaldı. Avtorlar menen shıǵarmalarınan tariyxıy konteksti esapqa alıp, olardıń sheshenlik ónerindeǵı ornı anıqlandı. Maqal-mátel, aforizm, soraw-juwap dúzilislari salıstırmalı túrde izertlendi.

Nátıyjeler hám talqılaw. XI ásir – túrkiy mádeniyat hám ádebiyatınıń ayrıqsha pát penen rawajlanǵan dáwirinde jasaǵan ullı oyshıllar Yusup Has Hajib hám Mahmud Qashqariy óz shıǵarmaları arqalı tek ǵana til hám ádebiyatı emes, al túrkiy xalıqlardıń danıshpanlıq dástúrlerin de miyras etip qaldırdı. Olar óz shıǵarmalarında sheshenlik óneriniń elementlerinen keńnen paydalanıp, túrkiy xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasın hám etikalıq principlerin kórkem tilde jetkerdi.

XII ásirde ómir súrgen, túrkiy jurtınan shıqqan ataqlı alım Yusuf Has Hajib “Sheshenlik qasiyet gez kelgen adamda gezlese bermeydi” dey kele, sóylew ónerin kózi pitelmeytuǵın móldir bulaqqa teńeydi. Has Hajibtiń “Qutadǵu bilig” shıǵarmasında ayılatuǵın: “Til-aqıl menen bilimniń awdarıwshısı. Til adamdı húrmetli hám izzetli etedi. Adam onıń menen úlken barıtqa erisedi. Sonıń menen birlikte til adamdı xor, bazı etedi. Tili sebepli adamnıń bası da kesiliwi múmkin. Áy úy xojası, esińde saqla. Eger tilińe ayrıqsha erkinlik berseń, oylamastan sóyleseń, bir kún emes, bir kún ol seniń basıńdı jeydi. Tili sebepli azap shekken adam, sonday dep aytqan: «Sózińdi oylap söyle, basıń ketpesin! Tilińdi tıy, tisiń simbasın! Qaysınday jerde, qanday sóz aytıw kerekligin oylap söyle. Kóp söyley bergennen de payda kórmedim. Bir sózdi qayta-qayta qaytalay bergennen de qásiyet shıqpaydı. Hár bir sóziń shaqmaqtań tasınday bolsın. Biraq orınsız baqırıp söyley berme. Reti kelgen jerinde ǵana dawısińdı kóter. Mıń sózdiń túyiniń bir sóz benen shesh. Adam dúnyada eki nárseden qartaymaydı. Birinshisi – onıń jaqsı minezi. Ekinshisi – parasat penen ayılǵan sózi. Adam balası tuwıladı, óledi. Biraq eki nárseden ǵana onıń artında qaladı. Birinshisi – danalıq sózi. Ekinshisi – onıń qaharmanlıǵı. Qaharmanlıq adamnıń tek atın saqlap qaladı. Al danalıq